

1927. 18, 20 вересня. 14. КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. М., 1979. 15. Всеукраинское агитпроповещение // Пролетарий. 1929. 31 декабря. 16. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1145. 17. Пролетарий. 1929. 5 березня; Харківський пролетар. 1931. 8 лютого. 18. Луганская правда. 1931. 11 февраля; 1932. 2, 4 октября; 2 ноября. 19. Комуніст. 1931. 18 січня. 20. Преса Української РСР (1918–1975). Наук. стат. дов. X., 1976.

Надійшла до редакції 15.11.06

О. С. Пироженко

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ ЙОМУ ВИДИ ПОКАРАННЯ У ВІТЧИЗНЯНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ. – ПОЧАТОК XX СТ.)

Реформа національного законодавства про кримінальну відповідальність мала своїм наслідком прийняття 5 квітня 2001 р. нового кодифікованого акта. Серед суттєвих змін та новел, якими новий КК відрізняється від свого попередника, є визначення у ньому поняття покарання у виді позбавлення волі, значне розширення кола покарань, не пов'язаних з ізоляцією винного від суспільства. Зі змісту ст. 63 КК випливає, що позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на строк від одного до п'ятнадцяти років до кримінально-виконавчої установи. У системі покарань позбавлення волі є найсуворішим видом покарання, яке в найбільшій мірі обмежує права та свободи засуджених. Разом з тим аналіз норм нового КК свідчить, що проблема широкого застосування позбавлення волі на сьогодні залишається вельми актуальною. Не зважаючи на розширення переліку видів покарання, альтернативних позбавленню волі, останнє, як і в КК 1960 р., передбачається досить широко в санкціях статей Особливої частини. Тенденцій до скорочення його використання майже не вбачається. У той же час дуже низьким залишається відсоток застосування судами покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. На нашу думку, для з'ясування причин розповсюдженості позбавлення волі необхідно зробити ретроспективний погляд на становлення даного виду покарання, порівняти з альтернативними йому видами покарання, які застосовувалися у той же час.

Проблеми покарання у вигляді позбавлення волі та альтернативних йому видів покарання були предметом досліджень, які проводили Л. В. Багрій-Шахматов, О. В. Беца, М. В. Вербенський, І. М. Гальперін, В. М. Дрьомін, О. М. Джужа, В. А. Льовочкін, В. Т. Маляренко, В. М. Трубніков, В. І. Тютюгін, І. Я. Фойницький та ін. Історичні аспекти застосування позбавлення волі та альтернативних йому видів покарання розглядалися в роботах І. Г. Богатирьова, В. І. Рудника, С. Ю. Соцького, С. В. Черкасова. Однак, не зважаючи на інтенсивність та широкий спектр досліджень проблем позбавлення волі, науковці не приділяють достатньо уваги процесу становлення позбавлення волі як виду криміна-

льного покарання. Зокрема, на наш погляд, необхідно звернути особливу увагу на історичний період перебування України в складі дореволюційної Росії (друга половина XVII ст. – початок XX ст.), коли на законодавчому рівні закріплювалися різні змістові форми позбавлення волі та відбувалося поступове скорочення застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Після Переяславської Ради в 1654 р., як відомо, Україна була розділена на дві частини між Росією і Річчю Посполитою. На Правобережній Україні зберігся вплив польсько-литовського законодавства. На Лівому ж березі (в Малоросії) з другої половини XVII й упродовж XVIII ст. норми звичаєвого права почали витіснятися нормами місцевої військово-адміністративної влади і законами російського царату [1, с. 24]. Це вплинуло і на подальший розвиток системи покарань.

Позбавлення волі спочатку посідало незначне місце в системі покарань (найбільш поширеними були майнові покарання). Але у зв'язку з поширенням російського законодавства, згідно з яким головною метою покарання стає не тільки відплата, а й устрашіння і завдання фізичних страждань винному, ізоляція від суспільства стає все більш розповсюдженою [2, с.183]. Зокрема на територію України поширилася дія Соборного уложення 1649 р. Позбавлення волі, згідно з Уложенням, мало вигляд тюремного ув'язнення, а у деяких випадках – вигнання (Глава XXI, ст. 9, 10). У цей час ув'язнення застосовувалося і як вид покарання, і як міра запобіжного заходу під час розслідування і судочинства (Глава XXI, ст. 19, 28). Строки ув'язнення були двох видів: а) визначеними: 1 тиждень, 2 тижні, 6 тижнів, 1 місяць, 3 місяці, півроку, 1 рік, 2 роки, 3 роки (Глава III, ст. 1, 2, 5, 7, 9; Глава XXI, ст. 9, 10, 16); б) невизначеними, тобто винного ув'язнювали на той строк, на який вкаже государ (Глава I, ст. 9; Глава XXI, ст. 42, 43, 44, 71; Глава XXV, ст. 6). Мінімальний визначений термін даного виду позбавлення волі становив три дні, а максимальний – 4 роки. Чітких строків вигнання не було, тому винні відбували покарання до «государева указу» [3, с. 83–257]. Також в тюрмах тримали засуджених до страти, яких на 6 тижнів саджали в «ызбу» (мовою оригіналу) – особливе приміщення для покаяння перед смертною карою (Глава XXI, ст. 34) [3, с. 234]. Крім позбавлення волі в Уложенні було закріплено різноманітну кількість тілесних покарань (биття різками, батогами, відтинання частин тіла). Досить актуальним залишалось здійснення покарання за «Принципом таліона». Якщо внаслідок нанесення тілесних ушкоджень потерпілий втратить руку, то винному в якості покарання також відтинали руку (Глава XXII, ст. 10). За скоєння крадіжок, окрім відбування тюремного ув'язнення, винному відрізали вухо (Глава XXI, ст. 9). Найбільш поширеними майновими

покараннями були штраф («пеня», «бесчестя») та конфіскація майна. Розмір штрафу був визначеним: мінімальний становив 1 руб, максимальний – 50 рублів. Конфіскація майна здійснювалася як на користь держави, так і на користь потерпілого від злочину чи його родичів. Також як майнове покарання можна виокремити обов'язкове відшкодування винним заподіяної шкоди. Найбільш тяжким покаранням була смертна кара. Вона передбачалася в більшості санкцій статей Уложення: за скоєння злочинів проти держави, проти релігії, проти особи, проти порядку управління. Смертна кара була простою і кваліфікованою (шляхом спалювання, колесування, четвертування) [3, с. 83–257].

За царювання Петра I поширюється новий вид позбавлення волі – заслання на каторгу. Українців найчастіше відправляли до Сибіру. Ув'язнених, як і каторжан, також використовували на важких роботах, зокрема: на будівництві Петербурга, фортець, гаваней, на мануфактурах, у видобуванні корисних копалин. Таким чином, позбавлення волі поєднувалося з працею на користь держави. У зв'язку з веденням численних війн та військовою реформою Петро I проводить упорядкування норм кримінального права в окремих законодавчих актах – Військових артикулах. У них закріплювалися не тільки військові злочини й покарання за їх скоєння, а й суспільно небезпечні діяння проти церковних заповітів, сім'ї та моральності, життя, здоров'я та майна не тільки військових, а й звичайних громадян. Найбільш відомим з цих нормативних актів є Воїнський артикул 1715 р. [4, с. 327–365]. Посилення каральної політики держави віддзеркалилося у зменшенні кількості норм, які передбачають майнові покарання. Натомість, у порівнянні з Соборним уложенням 1649 р., в артикулі збільшилася кількість санкцій, які передбачають позбавлення волі у вигляді тюремного ув'язнення, заслання на строк і безстроково (довічно), заслання на каторжні роботи.

Множинність і суперечливість чинних у тогочасній Україні джерел права ускладнювало правозастосування, в тому числі й у галузі застосування покарань за злочини. Це викликало необхідність проведення кодифікації права, результатом якої було укладення в 1743 р. збірника, що отримав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ». Цей перший проект Кодексу українського права містив норми Статуту Великого князівства Литовського, норми звичаєвого права і царського законодавства. Шість з тридцяти розділів «Прав» (з 20-го по 25-й включно) загалом присвячені кримінальному праву. Саме в цьому нормативному акті вперше узаконено застосування таких видів покарання, як тюремне ув'язнення, каторга, заслання.

З утвердженням російського абсолютизму тюремне ув'язнення набуває дедалі ширшого застосування як кримінальне покарання,

в першу чергу, за злочини проти влади, порядку управління, життя, честі та ін. Наприкінці XVIII ст. російський уряд робить спроби регламентувати тюремне ув'язнення [5, с. 244]. З 1775 р., за царювання Катерини II, в імперії починають створювати «гамівні» та «робочі» будинки, в які для відбування покарання за вироком суду направлялися засуджені до арешту – менш тяжкого виду позбавлення волі на той час [6, с. 130].

Після затвердження Сенатом Росії у 1786 р. «Екстракту мало-російських прав» в Україні продовжилось інтенсивне запровадження норм російського права, що призвело до ускладнення системи покарань, розширення жорстких та репресивних їх видів (смертна кара: повішення, відтинання голови, четвертування, утоплення, колесування, спалювання, закопування живим; тілесні покарання: відрізання вуха, носа, руки, побиття палицями тощо; позбавлення та обмеження волі; вигнання за межі населеного пункту; вислання до Сибіру) та певного звуження майнових покарань [7, с. 138].

На початку XIX ст. в результаті прагнень російської державної влади не відставати від провідних держав Європи у законодавчій регламентації всіх сфер суспільного життя розробляється і в 1832 р. приймається «Свод законов Российской империи». Цей багатомийний кодифікований акт містив норми різних галузей права, у тому числі норми кримінального права – у XV томі. Система покарань, закріплена у Зводі, передбачала п'ять видів позбавлення волі: тюремне ув'язнення; арешт в робочих будинках; арешт в гамівних будинках; каторжні роботи; заслання [6, с. 132; 2, с. 183].

Зазначимо, що окремих прийнятних приміщень для утримання засуджених до каторги не існувало. Вони утримувалися у тюрмах, і, на відміну від звичайних ув'язнених, ще й використовувалися на важких роботах. Заслання було безстрокове, або на певний строк. На нашу думку, названий вид покарання є прообразом сучасного обмеження волі як виду позбавлення волі. А. Н. Григор'єв відмічає дуже незначну роль позбавлення волі і арешту серед досить складної системи каральних заходів в царській Росії до середини XIX ст.. Із статей 182–765 XV тома «Свода законов Российской империи» 1832 р. тюремне ув'язнення згадувалось тільки у 18-ти статтях (що становить 3% від загальної кількості санкцій) і при цьому зазвичай у альтернативних санкціях поряд з іншими менш суворими покараннями; в 13-ти статтях зазначені «гамівні» та «робочі» будинки (2,2% від загальної кількості санкцій) [6, с. 132]. Найбільш поширеним серед майнових покарань був штраф. Конфіскація майна у дворян була скасована і як покарання за скоєння ними злочинів не застосовувалася.

В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. перелік видів позбавлення волі значно розширився, порівняно зі Зводом законів (1832 р.). У ст.ст. 19, 34 першого відділення глави 2 було закріплено такі його види: короткочасне тюремне ув'язнення; короткочасний арешт; заслання на поселення у віддалені губернії; заслання на поселення в Сибір; заслання на поселення в Кавказ; ув'язнення у фортеці; ув'язнення у гамівному будинку.

У подальших статтях положення вказаної норми більш детально розшифровувалися. Так, ув'язнення у фортеці мало два підвиди:

- 1) без такої (на строк від 6-ти місяців до 2-х років);
- 2) з втратою окремих прав (на строк від 2-х до 6-ти років).

Аналогічний поділ мало і покарання у вигляді ув'язнення у гамівному будинку. Строки, на які призначалося покарання, теж залежали від критерію наявності чи відсутності певних прав у засудженого:

- 1) з втратою окремих прав (на строк від 1-го до 3-х років);
- 2) без такої (на строк від 3-х місяців до 1-го року).

На відміну від попередніх видів, ув'язнення в тюрмі не мало такої диференціації (не мало такого поділу), а термін перебування в них засуджених був установлений від 3-х місяців до 2-х років. Ув'язнені обов'язково задучалися до примусової праці.

Найбільш гуманним видом позбавлення волі, на наш погляд, був короткочасний арешт (строком від 1-го дня до 3-х місяців). Засуджених до нього утримували як у поліцейських установах, так і в тюрмах [8, с. 177–186]. Більшість видів позбавлення волі поєднувалося з втратою винних прав свого стану, накладанням клейм на засуджених до каторжних робіт, побиттям батогами. Серед покарань, не пов'язаних з ізоляцією винного від суспільства, які було закріплено в Уложенні, необхідно виділити наступні: а) втрата деяких особливих прав і переваг (втрата права бути обраним на виборну посаду); б) грошові стягнення (штраф); в) догана в присутності суду; г) зауваження застеререження з боку судових або адміністративних органів.

У 1861 р. відбувається довгоочікуване скасування кріпосного права. Мільйони вчорашніх кріпаків стали вільними. Російському суспільству необхідно звикати до прогресивних змін. На той час дворянину дуже важко було уявити собі, що в суді учорашній його кріпосний тепер перебуває з ним нарівні у правах. Тому реформаторського впливу зазнає і судова система. Суди було реорганізовано за інстанціями, найнижчу з яких становили мирові судді, які розглядали справи за участю простих громадян. Для здійснення справедливого правосуддя в 1864 р. видається окремий «Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями». Вищі інстанції під час вирішення справ керувалися нормами Уложення 1845 р. Од-

разу в ст. 1 Статуту (відповідно до назви) міститься перелік видів покарань, які суд може застосовувати до винних: 1) догана, зауваження і застереження («внушения»); 2) грошові стягнення не більше 300-т рублів; 3) арешт строком до 3-х місяців; 4) ув'язнення в тюрмі на строк до 1-го року.

Перелік цей був вичерпний. В Статуті містилася заборона виходу мирових суддів за межі наданих їм повноважень, тобто вони мали право накладати тільки ті покарання, які були закріплені в цьому акті.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії суттєво ускладнилися суспільні відносини. Через особливості розвитку економічних, політичних і соціальних відносин відбувається запровадження у вітчизняну правову систему буржуазних принципів права. Кримінально-правові новації знайшли своє законодавче закріплення у новій редакції «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» 1885 р. Система покарань, порівняно з попередньою редакцією Уложення (1845 р.), будувалась, виходячи з інтересів імперії та її політичних інститутів, що й обумовлювало мету покарань. Домінуючим аспектом в ідеології системи покарань стали покарання, спрямовані на позбавлення волі злочинця: тюремне ув'язнення, арешт, ув'язнення у фортеці, каторга. Треба підкреслити, що в окремий вид покарання відокремили засудження до каторжних робіт. Ув'язнених утримували в окремих каторжних тюрмах, які будувалися зазвичай там, де необхідна була масова безкоштовна праця. Ув'язнені в тюрмах до робіт не залучалися.

У 80-х рр. XIX ст. внаслідок тюремної реформи перестали існувати гамівні та робочі будинки [6, с. 135]. Внаслідок скасування зазначених установ ув'язнених почали направляти у виправні арештантські роти. Їх поява стала результатом певної воєнізації пенітенціарної системи в 60-х роках XIX ст. На чолі арештантської роти ставилося керівництво в особі військового офіцера [10, с. 41]. Виправні арештантські роти призначалися для утримання в них ув'язнених чоловічої статі у віці від 17-ти до 65-ти років, здатних виконувати роботи, що вимагають фізичного здоров'я. Непрацездатних та хворих переводили в тюрми [6, с. 135]. Для утримання ув'язнених створювалися спеціальні приміщення, які пізніше отримали назву виправних будинків.

Тенденція на посилення репресивного характеру покарань була продовжена «Уголовным уложением» 1903 р. У зв'язку зі збільшенням кількості складів злочину проти держави, за які встановлено позбавлення волі, в Уложенні збільшилася кількість санкцій, які передбачали тюремне ув'язнення та каторжні роботи. Зокрема, встановлювалася кримінальна відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення за порушення Тимчасових правил про пресу,

збори, товариства і спілки [5, с. 350]. Система покарань, закріплених в ст. 2 Уложення, містила широкий перелік видів позбавлення волі. Верхня межа більшості з них була піднята у порівнянні з «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных» 1885 року. Зокрема, каторга була двох видів: без строку; на строк від 4-х до 15-ти років.

Заслання на поселення було безстроковим. Ув'язнення у виправному домі – на строк від 1,5 до 6 років. Праця засуджених використовувалася для будівництва і ремонту доріг, вулиць, громадських будівель, державних установ. Найнижча межа покарання у вигляді ув'язнення у фортеці була знижена: від 2-х тижнів до 6 років. Строк арешту, навпаки, було збільшено: від 1-го дня до 6-ти місяців. Пом'якшення обох крайніх меж торкнулося лише одного виду позбавлення волі – тюремного ув'язнення, яке призначалося строком від 2-х тижнів до 1-го року [11, с. 271–320].

Підбиваючи підсумки викладеному, зазначимо, що з часів входу України до складу Російської імперії (1654 р.) спостерігається тенденція на значне розповсюдження позбавлення волі та звуження застосування майнових покарань. Суттєвий вплив російського законодавства на нормативні акти, які видавалися для врегулювання суспільних відносин в Малоросії, свідчить про намагання держави відшукати найбільш дієві механізми впливу та покарання (підкорення) громадян. Зі зміною соціальної, політичної та економічної ситуації в країні позбавлення волі застосовувалося відповідно до пріоритетів цілей покарання, закріплених на законодавчому рівні. Звідси і маємо застосування до засуджених різних видів даного покарання, зміну строків відбування позбавлення волі як у бік зменшення найнижчої межі покарання, так і в напрямку збільшення найвищої межі. Як наслідок, після жовтневих подій 1917 р. тенденція на розширення застосування покарання у вигляді позбавлення волі, у системі кримінальних покарань законодавства «радянського зразку», посилюється. І протягом ХХ ст. позбавлення волі у вітчизняному кримінальному праві перетворилося на стрижень системи покарань. Тому сьогодні, коли першочерговою метою покарання є виправлення засудженого, коли значна кількість досліджень вказує на негативні наслідки відбування особою позбавлення волі, необхідно відходити від застарілої думки про те, що «злочин має сидіти в тюрмі». Зазначене має здійснюватися не тільки шляхом зменшення кількості санкцій, які передбачають позбавлення волі. У першу чергу, необхідно використати таку думку зі свідомості простих громадян. Оскільки засуджений, відбуваючи покарання, альтернативне позбавленню волі, може принести значно більше користі суспільству, ніж перебуваючи за ґратами.

Список літератури: 1. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів, 1967. 2. Рудник В. Історичні аспекти застосування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі в Україні // Науковий вісник Українського фінансово-економічного інституту. 2000. №1. 3. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1985. Т.3. Акты Земских соборов XVI – начала XVII в. 4. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1986. Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма. 5. Історія держави і права України. Ч.1.: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і факультетів / За ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. К., 1996. 6. Григорьев А. Н. Некоторые аспекты назначения и исполнения ареста как вида уголовного наказания в Украине (исторический обзор) // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України імені 10-річчя незалежності України. 2002. №3. 7. Климок О. Ф. Майнові покарання за злочини в праві України: X – початок XX століття // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2001. № 4. 8. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1988. Т.6. Законодательство первой половины XIX века. 9. Российское законодательство X-XX веков / Под. общ. ред. О. И. Чистякова. М., 1991. Т.8. Судебная реформа. 10. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. Изд. 3-е. М., 1961. Т.2. 1825–1870 гг. 11. Российское законодательство X–XX веков / Под. общ. ред. О.И. Чистякова. М., 1994. Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций.

Надійшла до редакції 26.10.06

В.О. Гладун

Погляди І. Гаспринського на проблему правосуддя

Одним з найзначніших історичних діячів в тюркському світі з числа кримських татар є Ісмаїл Мустафа-оглу Гаспринський (1851–1914), якого глибоко шанують кримські татари, а його діяльність вивчає кілька поколінь науковців різних держав та фахів. Як просвітителю заснував потужний освітнянський рух серед тюрко-мусульман, очолював органи міської адміністрації Бахчисараю, видавав першу кримськотатарську газету «Переводчик-Терджиман» («Перекладач»), став автором першого татарського роману «Дар уль рахат мусульманлари» («Країна спокою мусульман»), стояв біля витоків громадсько-політичного руху та загальноросійської партії тюрко-мусульман «Бутюнрусіє іттіфак ель муслімін», намагався реалізувати ідею створення Всесвітнього мусульманського Конгресу, брав участь у науково-краєзнавчій організації Таврійської вченої архівної комісії.

На окремих розгляд у творчості І. Гаспринського заслуговує проблема організації судочинства і здійснення правосуддя, що полягає у розгляді і вирішенні судом віднесених до його компетенції справ – про кримінальні злочини, цивільні спори тощо. Реалізація права на рівний захист мусульман у суді, відкритість розгляду справ у всіх випадках, на його думку, характеризують справедливість правосуддя, яку він пов'язує з уявленнями про обов'язкове, що кориниться як в «природі», в «душі людини», так і в її схильності до спілкування.

На шпальтах газети «Терджиман» І. Гаспринський наводить конкретні приклади, що викривають характер правосуддя (яке за